

of men of working age in combat and large loss of life at the front and under the occupation.

Subject to analysis legislative and regulatory framework that regulated the compulsory involvement of a large number of foreigners to carry the heaviest capable of working operations: dismantling the ruins, construction, coal mining, metallurgy and other fields of industry. We give statistics that illustrate the large scale forced employment of prisoners of war, interned and mobilized residents of other countries. Highlights the material conditions of their detention in special camps, the system of subordination Commissariat / Ministry of Industrial profile Health Organization. It reveals the specifics of the organization and remuneration, state safety at work, which involved «inmates», the reasons for the high level of injuries, morbidity and mortality among this category of forced labor.

Set efficiency work «inmates», the cost to this business and economic impact of its involvement in the restoration work.

Key words: *World War II, Ukraine, restoration works, heavy industry, prisoners of war interned mobilized, forced labor.*

Отримано: 02.06. 2017 р.

УДК 94:322.021.8(477)»19/21»

**Володимир Газін,
Віталій Нечитайло**

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО: ВІДРОДЖЕННЯ ЧИ МОДЕРНІЗАЦІЯ?

Володимир Газін, Віталій Нечитайло. *Українське село: відродження чи модернізація? У статті досліджуються проблеми земельної реформи, здійснюваної в умовах трансформації аграрного сектора економіки сучасної України.*

Ключові слова: *аграрний сектор економіки, земельна реформа, модернізація сільського господарства, право власності на землю, продаж і купівля землі.*

Владимир Газин, Виталий Нечитайло. *Украинское село: возрождение или модернизация? В статье исследуются проблемы земельной реформы, осуществляемой в условиях трансформации аграрного сектора экономики современной Украины, рассматриваются причины глубокого кризиса развития сельского хозяйства.*

Ключевые слова: *аграрный сектор экономики, земельная реформа, модернизация сельского хозяйства, право собственности на землю, продажа и покупка земли.*

Актуальність вивчення результатів земельної реформи, здійснюваної за роки незалежності України, зумовлена, по-перше, пошуком організаційно-економічних заходів, здатних реалізувати соціальне спрямування всіх перетворень, що здійснюються в сільському господарстві України, по-друге, потребою детального вивчення тенденцій змін у сільській місцевості, кризових явищ, які за останні десятиріччя призвели до стагнації й нищення українського села. Важко знайти у світі хліборобський народ, який зазнав би таких лихоліть і переслідувань, які випали на долю українського селянства. Причому нового болючого удару воно отримало, хоч як це парадоксально виглядає, не під гнітом чергової метрополії, а в умовах державної незалежності.

Чому так трапилося, що, незважаючи на родючі землі й у цілому сприятливий для розвитку аграрного виробництва клімат, достатню забезпеченість технічними засобами, професійними кадрами, пострадянське сільське господарство України прийшло до тривалого і глибокого занепаду? Чому в жодній із постсоціалістичних європейських країн не було такого великого розриву між стартовим потенціалом і фінішними результатами? І вітчизняні, й зарубіжні вчені вважають основною причиною такого стану аграрного сектора відсутність у державі всебічно відпрацьованої стратегії розвитку сільського господарства, невміле здійснення перетворень на селі, великий розрив між політико-правовою базою реформування соціально-економічних відносин та їх виробничо-господарським, економічним і політичним наповненням. Без стратегічно спрямованої аграрної політики, з чітким визначенням у ній кінцевої мети неможливе ефективне реформування сільськогосподарського виробництва. «Країни, що стають на шлях глобальних трансформацій – якісного оновлення суспільного устрою і його економічної мети, – зауважував з цього приводу І. Лукінов, – мають, насамперед, точно визначити модель переходу в нову якість з альтернативним вибором найкращого варіанта»¹.

На жаль, в Україні нічого подібного стосовно сільського господарства не спостерігалось. Тривалість трансформаційного процесу, об'єктивна неможливість розв'язання в короткий термін усіх його проблем призвели до того, що в цей період переважними стали проміжні економічні, соціальні й політичні відносини, можна сказати, проміжний суспільний устрій, відмінний і від державного соціалізму попередник десятиліть, і від ринково-капіталістичних порядків. Імітація проведення радикальної реформи лише поглибила кризу сільськогосподарського виробництва.

Визначення приватної власності на землю аж ніяк не розв'язало проблем земельної реформи. Бо якщо земля не продається, то селянський пай в один-два гектари не сприяє розвитку фермерства, а лише у кращому, натуральному господарстві. Натомість під різними назвами з'являються неперсоніфіковані, безликі латифундії, засновані на земельній оренді, яка не сприяє ні окультуренню сільськогосподарських площ, ні раціональному господарюванню, а лише хижацькому виснаженню ґрунту. Мета таких орендарів – взяти все і від-

разу, а далі хоч трава не росте. До чого це призводить, століттями демонстрували країни Латинської Америки. Сільська місцевість тут давно перетворилася в депресивний район. Повчальним для нас може бути й негативний досвід реформування сільського господарства в африканських країнах (Конго, Ліберії, Кот-д'Івуарі, Сьєра-Леоне), в яких аграрні перетворення гальмуються через політичну нестабільність. Причому здійснення радикальних земельних реформ стримує не корумпованість політичних лідерів, панівного класу, а корумпованість у поєднанні з конкуренцією еліт і класів. Наприклад, у північній, західній і східній частинах Нігерії існують абсолютно різні уявлення, якою має бути країна, хто нею повинен керувати, які форми господарювання, землеустрою вважати пріоритетними. Безліч енергії витрачається на внутрішньо-елітну конкуренцію. Ситуація видається дуже знайомою. І заяви, начебто Україна стає потужною аграрною державою, експортноорієнтованою на виробництво сільськогосподарської продукції, позбавлені реального змісту, поки не подолане минуле та й негатив сучасного, оскільки здача земельних паїв в оренду й мізерна оплата за користування ними є продовженням комунізації села у видозміненій формі.

Наразі постають нові запитання: де вихід; де наповнення реформаторських декларацій реальним змістом? Адже сільське господарство – це унікальна основа життєздатності країни, єдина у своєму роді структура вічно затребуваної продукції в системі людського буття. З іншого боку, воно – потужна база відтворюваних енергоносіїв, зокрема біопалива. Десятки мільйонів гектарів занедбаних земель могли б стати високопродуктивними. Невже життя і світовий досвід нічого не вчать?

Стримувальним чинником модернізації села є й те, що ідея матеріалізації фермерства ще не визріла психологічно у вищих ешелонах української влади (порівняно з 2001 роком кількість фермерських господарств у 2017 році майже не зростала і становила трохи більше 41 тис.² Чи не тому фермер без реальної власності на землю, украй необхідних іпотечних банків і твердих зобов'язальних контрактів з державою, приватним бізнесом, за що дають дотації, й нині забутий та обійдений увагою. Очевидним є те, що розбудова фермерства не може здійснитися без зламу всієї наявної старої ієрархії керівництва сільським господарством. Регулятивна діяльність держави має зосереджуватися виключно на дотаційній політиці в рамках вирішення таких питань, як закупівля та експорт зерна, продаж техніки, пального тощо.

Не слід забувати також, що село розвивається за законами логіки сільськогосподарського виробництва, адекватними часу. Врешті-решт, воно не може залишатися скам'янілим пережитком минулого. Однак з високих і не дуже трибун часто лунає: «Треба відроджувати село». Яке? З сапками, трудоднями, безправ'ям і беззаконням «червоних поміщиків»? Чи, може, опуститися ще нижче по драбині хронології в глибини пройденої історії? Тоді село постане як селянська община з її поділами на переділами на їдців і душ, як адміністративна

одиниця в сільській місцевості у формі однієї з підвалин імперії. Чи, може, ще нижче 1861 року?

Відродити село минулого буде стрибком назад, в утопію. Таке враження, що, критикуючи на словах колективізацію 1929–1933 років на практиці гальмують викорінення її антиселянської суті. Форми господарювання, породжені нею, продовжують практикуватися в колишньому сенсі й досі.

Її наслідки не подолані у фізичному сенсі: існують і сьогодні колгоспоподібні форми організації землекористування, які делікатно називають сільськогосподарськими об'єднаннями. Ріднить їх з колгоспом те, що засновані вони на відчуженій від селян землі, прикритій віртуальними пайовими сертифікатами, які унормовують право селянина на 1-3% зібраного врожаю, яке, між іншими, не завжди реалізується. При цьому робота селянам не гарантується. Як і в колгоспну добу, керуються агрооб'єднання вертикально збудованими районами та обласними сільськогосподарськими відділами. Що це – звичка? Інерція колгоспної системи? Відсутність волі до реформування галузі й села?

Не подолані наслідки колективізації у морально-етичному сенсі. Підневільна праця сформувала у певної частини селян споживацькі настрої, покірливу готовність до виконання чужої волі. Залежність матеріального становища людей від місця в номенклатурній ієрархії призвела на початковому етапі реформування сільського господарства до формування антиринкових соціальних груп, своєрідного тандему-консервативної частини управлінському апарату і виконавців їхньої волі – люмпенізованих утриманців.

До речі, подібні сюжети часто траплялися в нашій історії. Так, після 1861 року чимало селян, звиклих до патерналізму, не були готові до самостійної підприємницької діяльності. У Кам'янець-Подільському міському державному архіві зберігається лист поміщика. Летичівського повіту Еразма Стогова, надісланий 1864 року подільському губернатору. У ньому він скаржиться на «дурное состояние нравственности» селян – його колишніх кріпаків із сіл Снітовки і Розсох. Поміщик щиро зізнається, що до реформи 1861 р. він розпоряджався селянами, як «своїми рабами», придумував різні повинності. Та, незважаючи на визиски, колішні кріпаки згадають ті часи як благодатний період у їхньому житті. Одержавши волю, частина з них розгубилася, не знала, що з нею робити. Упродовж років ними постійно опікувалися, стимулювали працю дбайливих і водночас знали всіх гультяїв. Контролювали кожен їхній крок, карали за недоброчесність. Тому після звільнення вони не могли працювати без сторонньої опіки, контролю й допомоги. «За інвентарями 1848 року в селян було 33 плуги, – зазначає Стогов, – а тепер немає жодного. Всі пропили».³

Що ж до сучасного українського села, то воно, всупереч усьому, вже давно зазнає трансформацій, проте замість продуманих і раціональних – застійно-болісних і повільних. На думку багатьох учених, із нинішніх сіл виживуть тільки ті (5-10%), які стануть центрами переробки сільськогосподарської продукції. Всі інші стануть осередками однієї або кількох ферм з нечисленним насе-

ленням (власники ферм і працівники), зайнятим ринковим виробництвом щоденно потрібних споживчих благ. Унаслідок появи і зміцнення такого формату організації індустріальної праці, на землі зникне проблема, яка сьогодні домолковим мечем висить над Україною. Ця проблема – продовжувати мораторій на продаж землі, чи ні.

На початку нового тисячоліття і керівники держави, і агроциновники, і більшість політиків вважали, що українське село до продажу-купівлі землі ще не готове. «Всякий бізнес, зокрема й на продажу землі, має сенс тільки за наявності прибутку, - констатував голова комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин І. Томич. – Хто сьогодні може добути прибуток з сільгоспвиробництва, якщо 70 відсотків цих підприємств збиткові? Хіба може бути платоспроможний попит на землю, якщо понад половина сільських жителів отримують жалюгідні пенсії? Запитання ці риторичні. Відповіді на них зрозумілі. Землю сьогодні можуть купити лише олігархи. Почнуть землю спекулювати. А це – пряма загроза продовольчої безпеки країни».⁴

З ним солідарний тодішній міністр аграрної політики в уряді Ю. Тимошенко та Ю. Єханурова і Баранівський. Відповідаючи на запитання кореспондента «Сільських вістей», яким формам господарювання на селі Міністерство агрополітики віддає перевагу, він сказав: «Численні публікації вашої газети, дослідження науковців довели, що згадувані форми працювали на руйнування села. Адже селяни, здаючи землю і майно в оренду, втрачали контроль над ними, а орендарі не відповідали за їх збереження і ефективне використання. В результаті селянське майно на мільярди гривень знищено й розкрадено, мільйони гектарів землі виснажені. Тепер збанкрутілі господарства переходять у підпорядкування великого капіталу, тобто йде процес латифундизації».⁵

Тодішній голова Верховної Ради України В. Литвин також добре орієнтувався в проблемах реформування села. «Викликають недовіру (а у простих людей обурення) гарно написані й озвучені, але всуціль декларативні програми розвитку села або витоки його досягнень... Ні для кого не секрет, що за адміністративними межами чи то столиці, чи то обласного центру «всі досягнення» видно, як на долоні: обшарпані села, зруйновані дитсадки та медичні амбулаторії, занедбані заклади культури та освіти тощо».⁶

Отже, українські реформатори показали себе несамостійними та соціоінженерно невправними технологами. В результаті аграрна реформа не те що не вивела з кризи реформований об'єкт, а кинула його у ще глибину кризову яму, підняла рівень експлуатації села містом, бізнесом, поставила селян перед фактом невизначеності свого майбутнього та страху за завтрашній день. Як слушно зазначає О. Іваненко, аграрна реформа в Україні сприяла не лише «підриву продуктивного потенціалу, а й розвалу села і руйнуванню селянства як класу».⁷

З таким висновком не можна не погодитись. Селяни наче й отримали у власність землю, реформу нібито проведено в їхніх інтересах, а насправді вони так і не одержали надійних державних гарантій повноцінного землевласника,

без яких вони вступили у ринок землі як виявилось, не на користь собі. Як свідчать соціологічні дослідження, більшість населення України схильється до думки, що землю взагалі не варто було передавати у приватну власність (таких поглядів дотримується 53,4% населення), однак з ідею повернути її у власність держави погодився лише кожен п'ятий громадянин України. Що ж до купівлі-продажу землі, то населення України переважно негативно ставиться до таких заходів. Причому цей негативізм останніми роками зростає. Якщо 2004 року 55,2% респондентів вважали, що землю не слід продавати, то 2006 року – 66,5 %. Головною причиною негативного ставлення до запровадження права продавати землю є недовіра селян до влади, побоювання, що земля перейде до рук олігархів⁸.

Варто зазначити, що демократичні країни світу мають великий досвід ефективної боротьби з олігархізмом в аграрній сфері. Так, в Італії впродовж 1950–1955 років було проведено аграрну реформу, згідно з якою земельні володіння площею понад 100 га викупувалися державою і в розстрочку продавалися селянам. Всього було викуплено і відтак продано 1,5 млн. га землі. В такий спосіб було підірвано основи латифундизму і закладено підвалини ефективного розвитку продуктивного фермерського товарного виробництва⁹. Чому б не перейняти цей досвід українським аграрникам?

Цінним є досвід реформування аграрного сектора економіки у США. Стрижнем американської моделі є фермерство. Земельна площа США 916 млн. га, з яких 765 (80%) використовується в сільському господарстві. Усього в США майже 2 млн. ферм. 87% з них зареєстровані як юридичні особи. Основна маса ферм індивідуальні. Їх середній розмір складає 144 га. Термін «індивідуальне господарювання» означає специфічну організаційну в сільському господарстві поряд з формами колективного або корпоративного господарювання. В індивідуальній фермі всі рішення приймаються фермером або його сім'єю, вони ж пожинають плоди успіху, несуть усі ризики в разі невдачі. На традиційні корпорації з порівняно великим числом акціонерів припадає лише 0,5% всіх ферм і 1,4% земель. Від іменні власників акціонерів корпорацією управляє найманий менеджер, який у разі невдачі звільняється. Менеджер ризикує менше, ніж фермер, який управляє сімейною фермою. Тому індивідуальні ферми в ринковій економіці досягають кращих показників, ніж кооперативні чи корпоративні підприємства. Лише третина земель обробляється власниками, а 55 % представляють собою «суміш власних та орендованих земель».¹⁰

Кожен американський фермер знає, що без держави його ферма не могла б існувати. А тому для фермера важливою є участь у державних програмах, яка дає можливість отримувати допомогу від держави, для чого з останньою необхідно укласти контракт на поставку сільськогосподарської продукції. У США, як у перерваній більшості демократичних держав, вільно продається земля, що аж ніяк не означає, що там її не цінують.

Як свідчить практика, значення фігури економічно самостійного селянина-

фермера для модернізації сільського господарства, розбудови демократичної держави виходить далеко за межі його нинішнього місця в системі суспільних відносин.

Примітки:

¹ Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. С. 7.

² Там само. С. 399.

³ Кам'янець-Подільський міський державний архів. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 2109. Арк.4.

⁴ Томич І. Торговать землей еще рано (Беседа с В. Новицким). Вечерние вести. 2004. № 155. 15-21 октября.

⁵ Як селу вийти з біди. Розмова з міністром аграрної політики О. П. Баранівським // Урядовий кур'єр. 2005. №55. 13 травня.

⁶ Литвин В. Гідно розпорядитися промисловим і аграрним потенціалом // Голос України. 2004. № 64. 6 квітня.

⁷ Іваненко О. Село, селяни та аграрна реформа: український варіант // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2007. №2. С. 128-149.

⁸ Там само. С. 138.

⁹ Газін В. П., Копилов С. А. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2003). К.: «Либідь», 2004. С. 155.

¹⁰ Газін В. П. Американське фермерство: практика, гідна наслідування // Край Кам'янецький. 2003. 5 березня.

Volodymyr Hazin, Vitaliy Nechytaylo. Ukrainian village: revival or modernization? The article examines the issue of land reform carried out in the conditions of transformation of agrarian sector of economy of modern Ukraine.

***Key words:* agrarian sector, land reform, modernization of agriculture, the right of land ownership, sale and purchase of land.**

Отримано: 22.06.2017 р.